

تحلیلی بر نابرابری‌های ناحیه‌ای در ایران

دکتر ابوالفضل قنبری
عضو هیئت علمی دانشگاه تبریز

تحلیلی بر نابرابری‌های ناحیه‌ای در ایران / ابوالفضل قنبری، ۱۳۵۷. - تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۹۱.

۲۵۲ ص: علوم سیاسی؛ ۱۴۸. سیاست؛ ۴۵.

ISBN: 978-600-5282-62-7 ۸۰,۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیپا.

برابری - - ایران، تبعیض - - ایران، عمران منطقه‌ای - - ایران. قنبری، ابوالفضل، ۱۳۵۷. پژوهشکده مطالعات راهبردی، ج. عنوان.

۳۰۵/۵۱۲۰۹۵۵

۱۳۹۱ HM ۱۸۲۱ ق ۸۷ ت ۲

۳۰۷۸۰۸۱

کتابخانه ملی ایران

تحلیلی بر نابرابری‌های ناحیه‌ای در ایران

نویسنده: ابوالفضل قنبری

ناشر: پژوهشکده مطالعات راهبردی

چاپ و صحافی: کامیاب

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۲

تیراژ: ۳۰۰۰

بها: ۸۰,۰۰۰ ریال

شابک: ۷-۶۲-۵۲۸۲-۶۰۰-۹۷۸

تهران خیابان کریم‌خان زند، خیابان آبان جنوبی، خیابان رودسر شرقی،

شماره ۷ - صندوق پستی: ۱۴۱۵۵-۵۱۸۹

دورنگار: ۸۸ ۸۹ ۶۵ ۶۱

تلفن: ۸۸ ۹۱ ۲۸ ۳۰

تلفکس انتشارات: ۸۸ ۸۰ ۲۴ ۷۶ روابط عمومی: ۸۸ ۸۰ ۲۴ ۷۷

کلیه حقوق برای پژوهشکده مطالعات راهبردی محفوظ است.

پژوهشکده مطالعات راهبردی

فهرست مطالب

سخن ناشر.....	۱۵
پیشگفتار.....	۱۷
مقدمه.....	۱۹

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱-۱- تعاریف و مفاهیم.....	۲۵
۱-۱-۱- مفاهیم نابرابری.....	۲۵
۱-۱-۱-۱- نابرابری- برابری.....	۲۶
۱-۱-۱-۲- نابرابری- عدالت.....	۲۷
۱-۱-۱-۳- نابرابری- حقوق و نیازها.....	۳۱
۱-۱-۱-۴- نابرابری- تفاوت.....	۳۲
۱-۱-۱-۵- نابرابری- جدایی گزینی.....	۳۲
۱-۱-۱-۶- نابرابری- فقر.....	۳۳
۱-۱-۱-۷- نابرابری- پایداری.....	۳۸
۱-۱-۱-۸- نابرابری- محرومیت.....	۳۹
۱-۱-۱-۹- نابرابری- طرد اجتماعی.....	۴۱
۱-۱-۱-۱۰- نابرابری ناحیه‌ای.....	۴۲
۱-۱-۱-۱۱- نتیجه‌گیری از مفاهیم نابرابری.....	۴۴
۱-۱-۲- مفاهیم فضا.....	۴۵

- ۳-۱-۱- مفاهیم ناحیه و برنامه‌ریزی ناحیه‌ای ۴۷
- ۴-۱-۱- مفاهیم توسعه و توسعه ناحیه‌ای ۵۱
- ۱-۴-۱- مفاهیم توسعه ۵۱
- ۲-۴-۱- مفاهیم توسعه ناحیه‌ای ۵۳
- ۵-۱-۱- مفاهیم اقتصاد سیاسی ۵۴

فصل دوم: نظریه‌های مرتبط با نابرابری، نابرابری ناحیه‌ای و توسعه ناحیه‌ای

- ۲-۱- مقدمه ۵۵
- ۲-۲- نظریه‌های مرتبط با نابرابری، نابرابری ناحیه‌ای و توسعه ناحیه‌ای ۵۶
- ۱-۲-۲- نظریه‌های مرتبط با نابرابری ۵۶
- ۱-۲-۲-۱- افلاطون، ارسطو و مارکس ۵۶
- ۲-۲-۲- نظریه‌های مرتبط با نابرابری ناحیه‌ای و توسعه ناحیه‌ای ۵۸
- ۱-۲-۲-۲- نظریه‌های عمده رشد ۵۸
- ۱-۲-۲-۲-۱- نظریه بازرگانی بین‌المللی ۵۸
- ۲-۲-۲-۲-۱- نظریه توسعه بر پایه صادرات ۵۹
- ۱-۲-۲-۲-۲- نظریه بخشی ۶۰
- ۴-۲-۲-۲-۱- نظریه خوشه‌ای ۶۰
- ۲-۲-۲-۲- نظریه پایه اقتصادی ۶۲
- ۳-۲-۲-۲- نظریه‌های سلسله مراتب سکونتگاهی ۶۵
- ۱-۲-۲-۲-۳- نظریه رتبه-اندازه ۶۵
- ۳-۲-۲-۳-۲- نظریه مکان مرکزی ۶۶
- ۳-۲-۲-۳-۳- نظریه میسرا ۶۷
- ۴-۲-۲-۳-۳- نظریه راندینلی ۶۸
- ۴-۲-۲-۳-۴- نظریه قطب رشد ۶۸
- ۵-۲-۲-۳-۲- نظریه نابرابری‌های رشد و موج‌های توسعه ۶۹
- ۶-۲-۲-۳-۲- نظریه مرکز-پیرامون ۷۰

۷۲	۲-۲-۲-۲- نظریه آگروپلیتن یا کشت- شهر
۷۲	۲-۲-۲-۲- نظریه زیست- منطقه و توسعه پایدار
۷۳	۲-۲-۳-۹- نظریه وابستگی
۷۵	۲-۲-۲-۱۰- نظریه ساختارگرا
۷۵	۲-۲-۳- نتیجه گیری

فصل سوم: علل و عوامل تکوین، تشدید و کاهش نابرابری های ناحیه ای

۷۷	۳-۱- مقدمه
۷۸	۳-۲- مسائل، ابعاد و پیام های نابرابری شهری و ناحیه ای
۸۰	۳-۳- علل و عوامل تکوین، تشدید یا کاهش نابرابری
۸۲	۳-۳-۱- عوامل طبیعی و تفاوت های سرزمینی
۸۳	۳-۳-۲- عوامل قومی، نژادی و زبانی
۸۳	۳-۳-۳- انقلاب صنعتی
۸۵	۳-۳-۴- اقتصاد سیاسی و نابرابری
۹۴	۳-۳-۴-۱- نقش دولت
۹۹	۳-۳-۴-۲- عامل دین و سنت
۱۰۳	۳-۳-۴-۳- استعمار و نابرابری
۱۱۰	۳-۳-۴-۴- جهانی شدن و نابرابری
۱۱۹	۳-۴- نتیجه گیری

فصل چهارم: روش های سنجش توسعه یافتگی و اندازه گیری نابرابری های ناحیه ای

۱۲۱	۴-۱- مقدمه
۱۲۲	۴-۲- شاخص های استفاده شده
۱۲۴	۴-۲-۱- شاخص های به کار گرفته شده در نقاط شهری استان های ایران (۱۳۸۵-۱۳۸۶)
۱۲۷	۴-۳- روش پردازش و استخراج داده ها
۱۲۸	۴-۴- روش تجزیه و تحلیل و محاسبات داده ها

- ۴-۵- فرایند تولید نقشه‌ها در محیط GIS..... ۱۲۹
- ۴-۶- روش‌های سنجش توسعه‌یافتگی و اندازه‌گیری نابرابری‌های ناحیه‌ای..... ۱۲۹
- ۴-۶-۱- روش امتیاز استاندارد شده..... ۱۲۹
- ۴-۶-۲- روش شاخص Z..... ۱۳۰
- ۴-۶-۳- روش مورس..... ۱۳۱
- ۴-۶-۴- شاخص هرفیندال..... ۱۳۲
- ۴-۶-۵- شاخص انتشار..... ۱۳۲
- ۴-۶-۶- شاخص ترکیبی توسعه انسانی (HDI)..... ۱۳۲
- ۴-۶-۷- روش تاکسونومی عددی..... ۱۳۶
- ۴-۶-۸- روش تاپسیس..... ۱۴۲
- ۴-۶-۸-۱- تشریح مدل تاپسیس و مراحل آن..... ۱۴۳
- ۴-۶-۹- روش تحلیل عاملی..... ۱۴۶
- ۴-۶-۹-۱- انواع تحلیل عاملی..... ۱۴۶
- ۴-۶-۹-۲- مراحل انجام دادن تحلیل عاملی..... ۱۴۶
- ۴-۶-۹-۲-۱- تشکیل ماتریس داده‌ها..... ۱۴۸
- ۴-۶-۹-۲-۲- محاسبه ماتریس هم‌بستگی و انتخاب متغیرها برای تحلیل عاملی..... ۱۴۸
- ۴-۶-۹-۲-۳- تعیین تعداد عامل‌ها و روش‌های آن..... ۱۴۹
- ۴-۶-۹-۲-۴- استخراج عامل‌ها..... ۱۴۹
- ۴-۶-۹-۲-۵- چرخش عامل‌ها..... ۱۵۰
- ۴-۶-۹-۲-۶- معیارهای استخراج تعداد عامل‌ها..... ۱۵۱
- ۴-۶-۹-۲-۷- نام‌گذاری عامل‌ها..... ۱۵۲
- ۴-۶-۹-۲-۸- رتبه‌بندی نواحی با استفاده از تحلیل عاملی..... ۱۵۲
- ۴-۶-۹-۲-۹- فرایند انجام تحلیل عاملی با استفاده از SPSS 13..... ۱۵۳
- ۴-۱۰- روش تحلیل خوشه‌ای..... ۱۵۵
- ۴-۱۰-۱- فرایند روش خوشه‌بندی k میانگین با نرم افزار SPSS 13..... ۱۵۷
- ۴-۱۱- ضریب تغییر..... ۱۵۸

۱۵۹.....	۴-۱۲- ضریب پراکندگی.....
۱۶۰.....	۴-۱۳- روش‌های دیگر استفاده شده در پژوهش.....
۱۶۰.....	۴-۱۳-۱- تحلیل رگرسیون.....
۱۶۲.....	۴-۱۳-۱-۱- فرایند روش رگرسیون چندگانه توأم SPSS 13.....
۱۶۳.....	۴-۱۳-۲- درصد تغییر نتایج و شدت تغییرات رتبه.....
۱۶۴.....	۴-۱۴- نتیجه‌گیری.....

فصل پنجم: رتبه بندی، تعیین سطوح توسعه، روند و علل نابرابری در نقاط

شهری استان‌های ایران

۱۶۷.....	۵-۱- مقدمه.....
۱۶۸.....	۵-۲- شناخت محدوده مورد مطالعه.....
۱۶۹.....	۵-۳- تشریح ابعاد و اجزای تحلیل عاملی.....
.....	۵-۴- تعیین درجه توسعه‌یافتگی نقاط شهری استان‌های کشور در سال‌های ۱۳۶۵،
۱۷۲-.....	۱۳۷۵ و ۱۳۸۵.....
۱۷۶.....	۵-۴-۱- درصد تغییر نتایج.....
۱۷۶.....	۵-۴-۲- شدت تغییرات رتبه.....
۱۸۱.....	۵-۴-۳- رتبه‌بندی نقاط شهری استان‌های ایران در سال ۱۳۸۵ با استفاده از روش تاپسیس.....
۱۸۷.....	۵-۵- تعیین سطوح توسعه نقاط شهری استان‌های ایران.....
۱۹۲.....	۵-۶- روند نابرابری‌های ناحیه‌ای در نقاط شهری استان‌های ایران.....
۱۹۳.....	۵-۷- پیش‌بینی اولویت توسعه نواحی.....
۱۹۷.....	۵-۸- علل و عوامل نابرابری در نقاط شهری استان‌های ایران.....
۱۹۷.....	۵-۸-۱- عوامل طبیعی و نابرابری در نقاط شهری استان‌های ایران.....
۱۹۸.....	۵-۸-۱-۱- نقش ناهمواری‌ها.....
۲۰۰.....	۵-۸-۱-۲- نقش آب و هوا.....
۲۰۱.....	۵-۸-۱-۳- نقش آب و خاک.....
۲۰۳.....	۵-۸-۲- نظام برنامه‌ریزی کشور و ... چالش‌های پیش‌رو.....

- ۱-۲-۵- برنامه‌ها و سیاست‌های کلان پیش از انقلاب در زمینه برنامه‌ریزی،
توسعه و عمران ناحیه‌ای ۲۰۴
- ۲-۲-۵- برنامه‌ها و سیاست‌های کلان پس از انقلاب در زمینه برنامه‌ریزی،
توسعه و عمران ناحیه‌ای ۲۰۶
- ۳-۵-۸- اقتصاد سیاسی و نابرابری در نقاط شهری استان‌های ایران ۲۱۲
- ۱-۳-۵-۸- استعمار و نابرابری ناحیه‌ای در ایران ۲۱۴
- ۲-۳-۵-۸- عوامل قومی، زبانی و نابرابری در نقاط شهری استان‌های ایران ۲۱۵
- ۴-۵-۸- جمعیت و تأثیر آن بر نابرابری در نقاط شهری استان‌های ایران ۲۱۷
- ۵-۵-۸- جنگ تحمیلی ایران و عراق و آثار آن بر نابرابری در نقاط شهری استان‌های ایران ۲۱۸
- ۶-۵-۸- نفت، دوگانگی اقتصادی و نابرابری در نقاط شهری استان‌های ایران ۲۲۰
- ۹-۵- نتیجه‌گیری ۲۲۱
- فصل ششم: جمع‌بندی و پیشنهادات**
- ۱-۶- جمع‌بندی ۲۲۵
- ۲-۶- پیشنهادات ۲۲۶
- پی‌نوشت‌ها ۲۲۹

فهرست جداول

جدول شماره (۱-۳): مراحل شهرگرایی استعماری در آسیا.....	۱۰۷
جدول شماره (۱-۵): ابعاد و اجزای تحلیل عاملی نقاط شهری استان‌های ایران	
در سال ۱۳۶۵.....	۱۷۰
جدول شماره (۲-۵): ابعاد و اجزای تحلیل عاملی نقاط شهری استان‌های ایران	
در سال ۱۳۷۵.....	۱۷۱
جدول شماره (۳-۵): ابعاد و اجزای تحلیل عاملی نقاط شهری استان‌های ایران	
در سال ۱۳۸۵.....	۱۷۱
جدول شماره (۴-۵): رتبه‌بندی استان‌های کشور در شاخص‌های توسعه	
در سال ۱۳۶۵.....	۱۷۴
جدول شماره (۵-۵): رتبه‌بندی نقاط شهری استان‌های کشور در شاخص‌های توسعه	
در سال ۱۳۷۵.....	۱۷۸
جدول شماره (۶-۵): رتبه‌بندی نقاط شهری استان‌های کشور در شاخص‌های توسعه	
در سال ۱۳۸۵.....	۱۷۹
جدول شماره (۷-۵): اوزان شاخص‌ها بر اساس روش آنتروپی.....	۱۸۲
جدول شماره (۸-۵): ایده‌آل‌های مثبت و منفی یا ماکزیمم و مینیمم شاخص‌های توسعه.....	۱۸۳
جدول شماره (۹-۵): فواصل هر یک از شاخص‌ها از پاسخ‌ها ایده‌آل و طرح نزدیکی آنها.....	۱۸۴
جدول شماره (۱۰-۵): رتبه‌بندی نقاط شهری استان‌های ایران بر اساس شاخص‌های توسعه.....	۱۸۵
جدول شماره (۱۱-۵): سطوح توسعه نقاط شهری استان‌های ایران بر اساس مدل تاپسیس	
در سال ۱۳۸۵.....	۱۸۸

جدول شماره (۵-۱۲): سطوح توسعه نقاط شهری استان‌های کشور براساس شاخص تلفیقی توسعه

در سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ ۱۸۹

جدول شماره (۵-۱۳): مقایسه ضریب پراکندگی شاخص‌های توسعه استان‌های ایران

در سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ ۱۹۲

جدول شماره (۵-۱۴): خلاصه مدل رگرسیون ۱۹۴

جدول شماره (۵-۱۵): تحلیل واریانس ۱۹۵

جدول شماره (۵-۱۶): ضرایب همبستگی ۱۹۵

جدول شماره (۵-۱۷): کاربری اراضی در ایران در سال‌های ۱۹۸۸ و ۱۹۸۹ ۲۰۲

جدول شماره (۵-۱۸): خسارت‌های جنگ عراق و ایران به تفکیک بخش‌های اقتصادی

(به میلیارد ریال سال ۱۳۶۹) ۲۱۹

فهرست اشکال

- اشکال شماره (۱-۵) تا (۵-۱): محدوده تقسیم‌های اداری-سیاسی استان‌های ایران
 در سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵..... ۱۶۸
- شکل شماره (۴-۵): ترسیم هندسی اوزان شاخص‌ها بر اساس روش آنتروپی..... ۱۸۲
- شکل شماره (۵-۵): ایده‌آل‌های مثبت یا ماکزیمم شاخص‌های توسعه..... ۱۸۳
- شکل شماره (۶-۵): ایده‌آل‌های منفی یا مینیمم شاخص‌های توسعه..... ۱۸۴
- شکل شماره (۷-۵): مقادیر Cl_i بر اساس شاخص‌های توسعه در نقاط شهری استان‌های
 ایران..... ۱۸۷
- شکل شماره (۸-۵): سطوح توسعه نقاط شهری استان‌های کشور بر اساس شاخص‌های تلفیقی توسعه
 در سال ۱۳۶۵..... ۱۸۹
- شکل شماره (۹-۵): سطوح توسعه نقاط شهری استان‌های کشور بر اساس شاخص‌های تلفیقی توسعه
 در سال ۱۳۷۵..... ۱۹۰
- شکل شماره (۱۰-۵): سطوح توسعه نقاط شهری استان‌های کشور بر اساس شاخص‌های تلفیقی توسعه
 در سال ۱۳۸۵..... ۱۹۰
- شکل شماره (۱۱-۵): مقایسه جایگاه نقاط شهری استان‌های ایران در شاخص‌های تلفیقی توسعه
 در سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵..... ۱۹۱
- شکل شماره (۱۲-۵): تغییرات ضریب پراکندگی در نقاط شهری استان‌های ایران
 در سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵..... ۱۹۳
- شکل شماره (۱۳-۵): هیستوگرام متغیر وابسته توزیع داده‌ها برای آماره‌های باقی مانده..... ۱۹۵
- شکل شماره (۱۴-۵): نمودار خط نرمال باقی مانده‌های مدل رگرسیونی..... ۱۹۶

شکل شماره (۵-۱۵): پیش‌بینی اولویت برنامه‌ریزی و توسعه نقاط شهری استان‌های ایران ۱۹۷

شکل شماره (۵-۱۶): مدل تحلیلی پیشنهادی علل و عوامل نابرابری در نقاط شهری استان‌های

ایران ۲۲۴

www.ketab.ir

سخن ناشر

عدالت ارزشی جهان‌شمول است و نابرابری مفهومی اجتماعی و پیچیده است که نمادی از بی‌عدالتی تلقی می‌شود. نابرابری در سطوح گوناگون، به میزان‌های مختلفی وجود دارد و در تشدید و تخفیف آن عوامل متعددی مؤثرند. در جهان امروز، از نظر مردم، دولت‌ها وظیفه سنگینی در مقابله با نابرابری دارند. تلقی عمومی این است که دولت باید با برنامه‌ریزی درست و دقیق نابرابری را کاهش دهد و از نظر اندیشمندان دانشگاهی توسعه از طریق کاهش نابرابری‌ها از جمله نابرابری نواحی و مناطق صورت می‌گیرد. تشدید نابرابری پیامدهای ناگواری برای امنیت ملی دارد و موجب تضعیف بنیان‌های قدرت ملی و مشروعیت دولت در نزد مردم شده و به توانمندی آن برای بازتولید ثروت و قدرت در جامعه لطمه می‌زند. دولت‌ها می‌کوشند با توزیع درست قدرت و ثروت از شدت نابرابری‌ها بکاهند و امکان توسعه همه نواحی کشور را فراهم سازند. اما شرط اول در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی، مطالعه دقیق نابرابری در کشور است. بدون شناخت انواع، ابعاد و عوامل مؤثر در شکل‌گیری نابرابری امکان مقابله با آن و رسیدن به وضعیت مناسب وجود ندارد.

کتاب حاضر به شکل علمی و نظام‌مند معنا و مفهوم نابرابری را بررسی کرده و با طرح نظریه‌هایی گوناگون نابرابری چهارچوبی برای مطالعه نابرابری ناحیه‌ای ارائه می‌دهد. تشریح علل و عوامل تکوین، تشدید و کاهش نابرابری به همراه ارائه روش‌های سنجش توسعه‌یافتگی و اندازه‌گیری نابرابری‌های ناحیه‌ای این امکان را فراهم می‌کند تا شناخت همه‌جانبه‌ای از نابرابری ناحیه‌ای فراهم آید و در مطالعه موردی به کار گرفته شود. کتاب پس از ارائه چهارچوب مفهومی و نظری نابرابری ناحیه‌ای به رتبه‌بندی، تعیین سطوح توسعه، روند و علل نابرابری در نقاط شهری استان‌های ایران می‌پردازد و به شکل دقیق نابرابری ناحیه‌ای را در استان آذربایجان شرقی مورد مطالعه قرار داده و می‌سنجد تا نمونه‌ای دقیق از موضوع ارائه داده و به شناخت

دقیق نابرابری ناحیه‌ای در ایران کمک کرده و زمینه‌ای مناسب برای سیاست‌گذاری و کاهش نابرابری فراهم آورد.

پژوهشکده مطالعات راهبردی در نگاه موسع به امنیت ملی، نابرابری ناحیه‌ای را یکی از عوامل تهدید تلقی کرده و کاهش آن را شرط لازم برای تأمین امنیت ملی می‌داند. مطالعه نابرابری و شناخت آن، پیش‌شرط سیاست‌گذاری و اقدام از سوی دولت و نهادهای مربوطه است. این کتاب گامی است محکم و دقیق در راستای کاهش نابرابری، اجرای عدالت و تقویت بنیان‌های قدرت ملی که امید است مورد توجه مراکز دانشگاهی، مطالعاتی و تصمیم‌گیری و اجرایی قرار بگیرد. پژوهشکده ضمن تشکر و قدردانی از نویسندگان محترم کتاب آقای دکتر ابوالفضل قنبری مطالعه آن را برای دانشجویان رشته‌های علوم سیاسی، جغرافیا، مدیریت و جامعه‌شناسی توصیه کرده و امیدوار است با بهره‌گیری از آن در مراکز تصمیم‌گیری و مدیریتی گامی عملی در جهت کاهش نابرابری ناحیه‌ای برداشته شود.

معاونت پژوهشی

پیشگفتار

اهداف این کتاب عبارت است از شناخت و تشریح هر چه بیشتر مفهوم نابرابری در مطالعات شهری و ناحیه‌ای، تحلیل علل و عوامل توسعه‌یافتگی و نابرابری در سطح کلان و نابرابری ناحیه‌ای در نقاط شهری استان‌های ایران در سطح خود طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۶۵، همچنین رتبه‌بندی، تعیین سطوح توسعه، روند نابرابری در محدوده مورد مطالعه برای زدودن و تعدیل نابرابری‌های ناحیه‌ای.

برای درک علل و عوامل نابرابری ابتدا، باید بدانیم نابرابری چیست، چگونه پدید می‌آید و اندیشمندان توسعه ناحیه‌ای چه دیدگاهی درباره آن داشته‌اند؟

رویکرد کتاب به مسئله نابرابری رویکردی سیستمی و بازخوردی است. مباحث اصلی در یک مقدمه و شش فصل تدوین شده است. مقدمه کتاب بخشی کلی درباره نابرابری‌های ناحیه‌ای در جهان و ایران است. در فصل اول، ابتدا به تشریح و بازشناسی نابرابری از دیگر مفاهیم مرتبط که در برخی موارد با یکدیگر همپوشانی دارند می‌پردازیم و تلاش می‌کنیم مفهوم نابرابری را در مطالعات شهری و ناحیه‌ای بیشتر بفهمیم، سپس دیگر مفاهیم مرتبط با موضوع مورد مطالعه را تشریح می‌کنیم.

در فصل دوم، خلاصه‌ای از نظریه‌های ارائه شده در باب توسعه و نابرابری‌های ناحیه‌ای را آورده و آن را از جنبه فضایی نقد و بررسی کرده‌ایم. در فصل سوم، به بحث و بررسی در زمینه ریشه‌ها، علل و عوامل تکوین نابرابری‌های ناحیه‌ای و عوامل عمده تأثیرگذار در عقب‌ماندگی، نابرابری‌های ناحیه‌ای و توسعه ناحیه‌ای پرداخته‌ایم.

در فصل چهارم، هریک از روش‌های معمول و استفاده شده برای سنجش سطوح توسعه و روند نابرابری‌های ناحیه‌ای تشریح شده است. فصل پنجم را به نابرابری‌های ناحیه‌ای در نقاط شهری استان‌های ایران در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۸۵، علل و عوامل نابرابری‌ها و تأثیرپذیری آنها

از عوامل طبیعی، مسئله استعمار، برنامه‌های پنج ساله قبل و بعد از انقلاب، نابرابری‌های قسومی و زبانی اختصاص داده و به اندازه‌گیری شاخص‌ها و نابرابری بین استان‌ها، تولید نقشه‌ها بر اساس شاخص‌های مورد استفاده برای استان‌ها و تجزیه و تحلیل از نابرابری استان‌ها در شاخص‌های متعدد پرداخته‌ایم، در پایان نیز درباره اولویت برنامه‌ریزی و توسعه نواحی بحث کرده‌ایم.

فصل ششم نیز، به جمع‌بندی و آرایه راهبردها و پیشنهادهایی برای زدودن یا تعدیل نابرابری‌های ناحیه‌ای اختصاص دارد.

در پایان از مساعدت و همراهی خانواده عزیزم و همه اساتید در گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری در دانشگاه تبریز به ویژه آقای دکتر فیروز جمالی و آقای دکتر محمدرضا پورمحمدی، که نظرات ایشان بر غنای علمی این مجموعه افزود، صمیمانه سپاس‌گزاری می‌کنم و خود را مرهون زحمات بی‌شائبه و تلاش‌های بی‌درغشان می‌دانم. بی‌گمان، مسئولیت نگارمایی‌ها نیز به عهده مؤلف خواهد بود. امید آنکه صاحب‌نظران با راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود ما را یاری دهند تا رفع این کاستی‌ها اقدام و متون کامل‌تری تدوین و منتشر شود.

دکتر ابوالفضل قنبری

دانشگاه تبریز

زمستان ۱۳۸۹

مقدمه

نابرابری‌های ناحیه‌ای از مسائل عمده و نگران کننده در بیشتر بخش‌های جهان است؛ از این‌رو، بخشی از اهداف و وظایف اجتماعی سیاست‌گذاران در سطح کلان کاهش نابرابری‌های نابرابری بین افراد در سطح خرد است (Dupont, 2007 : 193-194). به‌رغم پیشرفت اقتصاد بین‌المللی طی پنج دهه پس از جنگ دوم جهانی، مشکل نابرابری توزیع فضایی درآمد، فعالیت‌ها و فرصت‌های اقتصادی در سطح ملی و بین‌المللی، هم‌چنان، وجود دارد و موضوع نظری و عملی مهمی به شمار می‌آید. هرچند میانگین توسعه، حالت رو به رشدی را نشان می‌دهد، ظاهراً رکود در برخی از کشورهای عقب‌مانده چه در سطح بین‌المللی و چه در سطح ملی باعث شده است هنوز داخل کشورها نواحی عقب‌مانده‌ای وجود داشته باشد (Petrakos & Saratsis, 2000: 57). سه دلیل مهم برای تحسین نابرابری در جهان معاصر وجود دارد. امروزه، حدود $2/742$ میلیون نفر به بهداشت مناسب و کافی دسترسی ندارند و بیش از 830 میلیون نفر دچار سوء تغذیه^۱ جدی هستند. تفاوت میانگین امید به زندگی^۲ در بین کشورهایی با درآمد بالا و پایین، ۱۹ سال است. ۱۰ درصد ثروتمندترین جمعیت جهان تقریباً نصف درآمد جهان را دریافت می‌کنند (Held & Kaya, 2007 : 1). بر این اساس بیشتر نتایج از پیشرفت نابرابری در میان کشورها حکایت می‌کند و کاهش نابرابری کمتر دیده می‌شود (Frazer, 2006).

گزارش‌های توسعه انسانی (۱۹۹۰-۲۰۰۷) نشان می‌دهد نابرابری در برخی از شاخص‌ها در میان کشورهای جهان روند رو به رشدی داشته و داخل کشورهای جهان سوم این رشد ملموس‌تر بود؛ به گونه‌ای که سبب رشد فزاینده کلان‌شهرها و عقب‌ماندگی تدریجی برخی

شرایط ویژه جغرافیایی و اقلیم‌های متفاوت در ایران، سبب شده است چشم‌اندازهای جغرافیایی متفاوتی در این کشور شکل بگیرد و در گذر زمان، فراز و نشیب‌های فراوانی را طی کند. به همین دلیل در نواحی مختلف ایران، امر توسعه یکسان صورت نگرفته و نابرابری‌هایی در میزان برخورداری از مواهب توسعه، به وجود آمده است (زالی و قنبری، ۱۳۸۳: ۶۸)؛ به گونه‌ای که نابرابری‌های ناحیه‌ای از ویژگی‌های کشور ایران به شمار می‌رود و پس از برزیل، مقام دوم را در جهان دارد (Amirahmadi, 1986). نابرابری‌های توسعه بین نواحی، موجب به وجود آمدن نخست شهری شده است که تأثیرات منفی چند بعدی را به دنبال دارد. نخست شهری به از بین بردن توسعه اقتصادی و اجتماعی شهرهای کوچک و نواحی اطراف خود منجر می‌شود. مطابق نظریه هورلیتز، نخست شهری، منجر به ایجاد شهرهای انگلی می‌شود (Sharbatoghlie, 1991: 148).

در ایران، مانند دیگر کشورهای جهان سوم، علاوه بر عوامل طبیعی، عوامل اقتصادی، سیاسی، قومی، نژادی، مذهبی، فرهنگی، استعمار، جهانی شدن، ضعف استراتژی‌ها و راهبردهای توسعه، هم‌چنین وجود ضعف در مدیریت کلان و خرد، «سیاست‌های غیر اصولی گذشته در مکان‌یابی‌های صنعتی، خدماتی و روند تمرکزگرایی در شهرهای مسلط ناحیه‌ای بی‌تعادلی فضایی بین سطوح ملی، ناحیه‌ای و محلی از عوامل مهمی بوده که به نابرابری‌ها دامن زده‌اند. این ناهنجاری و نبود تعادل باعث شده است دولت در برنامه‌ریزی اقتصادی نقش بیشتری بازی کند که نتیجه آن کاسته شدن از مشارکت مردم و تفاوت قائل شدن بین نواحی بزرگ و کوچک (موحد، ۱۳۷۶: ۲)، توزیع نشدن بهینه امکانات، رفاه و ثروت، از بین بردن برابری‌های نواحی، افزایش شکاف توسعه و از بین رفتن عدالت اقتصادی و اجتماعی و دوگانگی ناحیه‌ای بوده است؛ بنابراین، توسعه و توسعه‌یافتگی در ایران با چالش‌های متعددی روبه‌روست.

استان‌های مرکزی ایران با تمرکز امکانات و خدمات در خود سبب شده‌اند سرمایه و نیروی انسانی ماهر و متخصص به‌این مراکز، به ویژه تهران سرازیر شود که پیامد آن نابرابری، بی‌تعادلی و واگرایی بین نواحی است. با افزایش شکاف توسعه بین نواحی، همگرایی بین نواحی روز به روز جای خود را به واگرایی ناحیه‌ای داده است؛ به همین منظور، شناسایی توان‌های

مختلف نواحی محروم و روش‌های بهره‌برداری از آن و توسعه ظرفیت‌های رشد و توسعه نواحی محروم می‌تواند نقش به‌سزایی در ایجاد تعادل ناحیه‌ای داشته باشد. اگر چه برنامه‌های قبل و پس از انقلاب جهت کاهش نابرابری بوده است، براساس مطالعات انجام شده عملکرد این برنامه‌ها به گونه‌ای نبوده است که از شدت نابرابری‌های نواحی بکاهد. دلیل اصلی این مسئله نبود شناسایی دقیق ابعاد مختلف نابرابری‌ها و سیاست‌های اجرایی نامتناسب برای رسیدن به اهداف مزبور بوده است.

با توجه به اینکه، عدالت اجتماعی و محرومیت زدایی، همواره از مهم‌ترین اهداف نظام جمهوری اسلامی ایران بوده است، رفع بی‌تعادل‌های ناحیه‌ای ضروری است. توجه به توسعه نواحی مختلف و تعادل بین نواحی از نظر برخورداری از امکانات، تسهیلات و دیگر شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی می‌تواند سیاست‌گذاری ناحیه‌ای را در راه رسیدن به اهداف کمی و کیفی سازمان‌دهی کند.

کتاب حاضر، پژوهشی است درباره نابرابری‌های ناحیه‌ای با نگاهی به ایران، با استفاده از روش‌ها و مدل‌های رایج مانند تکنیک تحلیل عاملی، شاخص توسعه انسانی، تاپسیس، ضریب تغییر، ضریب پراکندگی و غیره تلاش می‌کند توجه برنامه‌ریزان و طراحان توسعه را به درپیش گرفتن سیاست‌ها و راهبردهایی برای کاهش نابرابری‌های ناحیه‌ای معطوف کند. بر این اساس هدف قراردادن توسعه نواحی و شناساندن نمودار توزیع عدالت اقتصادی-اجتماعی میان نواحی برای کاهش نابرابری‌های ناحیه‌ای ضروری است.